

ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ԳԵՐՄԱՆԻԱՆ ԵՎ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԸ

Ա.Ն. Հայրունի

Պաշտոնական Գերմանիան սկզբից ևեթ հանդուրժողական դիրքորոշում էր որդեգրել հայ ժողովրդի տեղահանման և բնաջնջման՝ թուրքական կառավարության քաղաքականության նկատմամբ: 1915 թ-ին նա բավարարվում էր ժամանակ առ ժամանակ թուրքական կառավարությանն ուղղվող նախազգուշացումներով և առարկություններով, որոնք ունեին երկու հիմնական նպատակ. նախ գերմանական կառավարությունը դրանցով փորձում էր հայտնել հայ ժողովրդի բնաջնջման թուրքական քաղաքականության հանդեպ իր անհամաձայնությունը հետագայում մեղսակցության մեղադրանքներից խուսափելու համար: Եվ երկրորդ՝ նա փորձում էր այն պատրաստել ստեղծել, թե դիվանագիտական ուղիներով անում էր հնարավոր ամեն բան՝ հայերի սպանողը կասեցնելու համար:

Ինչ վերաբերում էր Թուրքիայի վրա կոշտ ճնշում գործադրելու միջոցով հայերի բնաջնջումը կասեցնելու հարցին, ապա Գերմանիան դա բացառում էր այն պատճառաբանությամբ, թե Թուրքիայի վրա ճնշում գործադրելու դեպքում Թուրքիայի հետ դաշինքը կխզվեր, ինչը նա չէր կարող թույլ տալ: Սա, պետք է ասել, որ հանդիսանում էր Թուրքիայի հայաստանդ քաղաքականության հանդեպ Գերմանիայի որդեգրած հանդուրժողականության ամենածանրակշիռ հիմնավորումը: Երբ Յոհաննես Լեփսիուսը 1915 թ. օգոստոսին արտգործնախարարությունից պահանջեց ճնշում գործադրել Թուրքիայի վրա՝ հայերի տեղահանությունը դադարեցնելու և դեռ կենդանի մարդկանց հայրենիք վերադարձնելու համար, պետքարտուղարի տեղակալ Յիմերմանը նրան առարկում էր այդ պատճառաբանությամբ. «Ի՞նչ կարող ենք մենք անենք, — ասում էր նա: — Թուրքիայի հետ մեր մշու-

թյունը պահպանվում է Թալեաթի, Էնվերի և Հալիլի վեց ձեռքերի մեջ: Եթե այդ երեքը խելքի չեն գալիս, մեզ մնում է միայն հրաժարվել դաշինքից: Իսկ այդ մենք չենք կարող անել»¹:

Գերմանիայի հանդուրժողականությունն այդ նույն պատճառաբանությամբ էր փորձում արդարացնել նաև պետքարտուղար ֆոն Յագովը՝ 1916 թ. սեպտեմբերի 29-ին ռայխստագի պատգամավորների առջև իր ունեցած ելույթում. «Ես կարող եմ միայն ասել, որ մենք արել ենք ամեն բան, ինչ կարող էինք, — հայտարարում էր նա: — Ամենածայրահեղը, որ մեզ դեռ մնում էր, Թուրքիայի հետ դաշինքի խզումը կլիներ: ...Թուրքերը մեզ կարևոր ծառայություններ են մատուցում՝ պաշտպանելով մեր հարավարևելյան դիրքային թևը: Դուք ինձ հետ կհամաձայնեք, որ մենք չենք կարող այնքան հեռու գնալ, որ թուրքերի հետ, որոնց մենք հայկական հարցի վերաբերյալ մեր տևական նախազգուշացումներով խիստ անտրամադիր ենք դարձրել, նաև մեր դաշինքը խզենք»²:

Այն, որ Գերմանիան պատրաստ էր հանուն դաշինքի պահպանման զոհաբերել հայ ժողովրդին, ոչ ոքի համար գաղտնիք չէ, և չէր թաքցվում նաև Կոստանդնուպոլսում Գերմանիայի դեսպան Վանգենհայնի կողմից, ըստ որի՝ Գերմանիայի համար գլխավոր խնդիրը պատերազմը շահելն էր: Այդ տեսանկյունով էր առաջնորդվում նաև գերմանական արտգործնախարարությունը՝ 1915 թ. հոկտեմբերի 6-ին մամուլի ներկայացուցիչներին ուղղելով հետևյալ հրահանգը. «Հայկական կոտորածների մասին պետք է ասել հետևյալը. Թուրքիայի հետ մեր բարեկամական հարաբերությունները նրանց ներքին գործերի պատճառով ոչ միայն չպետք է վտանգվեն, այլև ներկա ծանր պահին նույնիսկ չպետք է քննվեն: Այդ իսկ պատճառով առժամանակ պետք է պարտավորություն համարել լռելը: Հետագայում, եթե արտերկրի կողմից

¹ Lepsius J. Der Todesgang des armenischen Volkes, Potsdam, 1919, էջ XXII:

² St'u Lanne P. Armenien: Der erste Völkermord des 20. Jahrhunderts, München, 1977, էջ 146: Հմմտ. Lepsius J. Deutschland und Armenien 1914-1918, Sammlung diplomatischer Aktenstücke, Herausgegeben und eingeleitet von Dr. Johannes Lepsius, Potsdam, 1919, էջ 294:

գերմանական մեղսակցության պատճառով ուղղակի մեղադրանքներ ի հայտ կգան, անհրաժեշտ կլինի հարցը մեծ զգուշությամբ և վերապահությամբ դիտարկել և պնդել, որ թուրքերը հայերի կողմից ուժգին զրգովել էին»³:

Վերջին տարիներին հրապարակ եկած փաստաթղթերը, սակայն, սպառիչ կերպով փաստում են, որ հայերի տեղահանության արգելման դեպքում դաշինքի խզման՝ Գերմանիայի այս պատճառաբանությունն ամենևին էլ իրատեսական կամ հավաստի չէր: Ավելին, ինչպես վկայում էր Կոստանդնուպոլսի դեսպան Վանգենհայմի կողմից դեռ 1915 թ. մայիսի 31-ին արտգործնախարարությանն ուղարկված հեռագիրը, թուրքական կառավարությունը նույնպես լրջորեն հաշվի էր նստում այն հանգամանքի հետ, որ Գերմանիան կարող էր արգելել հայերի տեղահանությունը, և, ես կամենում եմ սա ընդգծված կերպով նշել, Էնվեր փաշան դեսպանին թախանձագին խնդրում էր իրեն այդ հարցում չխանգարել, կամ, եթե բառացի հղեն, «իր ձեռքը չբռնել»:

Այն, որ Գերմանիան կարող էր առանց դաշինքը վտանգելու կանխել կամ կասեցնել հայոց ցեղասպանությունը, սպառիչ կերպով փաստարկվել է ինչպես մի շարք գերմանացի դիվանագետների, այնպես էլ առանձին բարձրաստիճան զինվորականների կողմից: Դրա անառարկելի ապացույցը տվեց, օրինակ, Թուրքիայում գերմանական ռազմական միսիայի ղեկավար գեներալ Լիման ֆոն Սանդերսը, որը 1916 թ-ի նոյեմբերին գեներալ գործադրման սպառնալիքով թուրքական իշխանություններին արգելեց արքորել Չմյունխայի հայությանը: Ահա այդ մասին հենց իր՝ ֆոն Սանդերսի կողմից հաղորդված տեղեկությունը. «Նոյեմբերի 10-ի առավոտյան ես 5-րդ բանակի շտաբի պետին՝ գնդապետ Քյազիմ բեյին ուղարկեցի վալիի մոտ և կարգադրեցի նրան ասել, որ ես այլևս չեմ հանդուրժելու զանգվածային ձերբակալությունները և փոխադրումները, որոնք կատարվելով թշնամու սպառնալիքի տակ գտնվող մի քաղաքում՝ մուտք էին գործում ռազմական տարածաշրջան, իսկ եթե, այնուամենայնիվ,

³ Vierbücher H. Was die kaiserliche Regierung den deutschen Untertanen verschwiegen hat, Armenien 1915, Hamburg, 1930, էջ 78:

ուստիկանությունն այդ միջոցառումները շարունակել, ապա ես իմ ենթակայության տակ գտնվող զորամասերի միջոցով դրանք արգելելու էի: Ես վալիին մինչև կեսօր ժամանակ տվեցի վճիռ կայացնելու համար: Չմյունխայում հրամանատարող գեներալ, պրուսական գնդապետ Թրոմերին, որն արդեն իրագել էր իրադրությանը, ես մայրը Պրիդգեի միջոցով ժանուցեցի վերոնշյալի և անհրաժեշտության դեպքում ձեռնարկվելիք միջոցառումների մասին: Մոտավորապես կեսօրվա ժամը 13:30-ին մայրը Քյազիմ բեյը վալիի մոտից վերադարձավ և ինձ հայտնեց, որ ձերբակալություններն ու փոխադրումները կանգնեցվել էին և այլևս տեղի չէին ունենալու»⁴:

Սի նման ապացույց տվել է նաև ֆելդմարշալ Կոլմար ֆոն դեր Գոլթցը, որն ընդհուպ իր հրաժարականի հեռանկարով 1915 թ-ի դեկտեմբերին կարողացավ կանխել Մոսուլի, ինչպես և այնտեղ գտնվող Բաղդադի հայերի տեղահանությունը: Դա փոքր-ինչ ավելի հանգամանալից ներկայացնելու համար հարկ է նշել, որ երբ 1915 թ-ի դեկտեմբերին որոշում կայացվեց Մոսուլում գտնվող հայերին դեպի Եփրատ ուղարկելու մասին, ֆոն դեր Գոլթցը «ռազմական տեսանկյունից այդ՝ ամենևին չարդարացված միջոցառման» հարցում ընդդիմացավ տեղական իշխանություններին: «Ճնդիրը ձգվեց համարյա մի ամբողջ ամիս, — նշում էր ժամանակակիցը, — և ֆելդմարշալը սկզբում կարողացավ հասնել միայն այն բանին, որ հայերը Մոսուլում առժամանակ այլ ցուցումի սպասեին: Երբ մինչև հունվարի կեսը Կ. Պոլսից ոչ մի ցուցում չեկավ, ֆելդմարշալը, ելնելով իր՝ գերագույն հրամանատարի իրավունքներից, Մոսուլի վալիին արգելեց հայերին տեղահանել: Վալին նորից այդ մասին տեղեկություն ուղարկեց Կ. Պոլիս: Մինչև հունվարի 27-ը պատասխան չստացվեց: Ապա մի տեղեկություն եկավ այն մասին, որ կառավարությունը շարունա-

⁴ St' u Lepsius J. Deutschland und Armenien..., թիվ 307 արձանագրությունը: Այդ միջադեպի վերաբերյալ այլ տեղեկություններ ստանալու համար տե՛ս անդ. թիվ 306 արձանագրությունը: Հմնտ. Vierbücher H. Was die kaiserliche Regierung den deutschen Untertanen verschwiegen hat..., էջ 75: Հմնտ. Lepsius J. Der Prozeß Teilirian-Talaat, "Der Orient", 1921, էջ 70:

կում է պնդել տեղահանման անհրաժեշտությունը: Դրանից հետո ֆելդմարշալը հեռագրով անմիջապես հրաժարական ներկայացրեց: Միայն այդ ժամանակ էնվեր փաշան մի գաղտնի հեռագրով պատասխանեց, որտեղ հավաստիացնում էր, որ Մոսուլի հայերը կմնան այնտեղ, և ի միջի այլոց, սակայն, ֆելդմարշալին հայտնում էր, որ նրա՝ գերագույն հրամանատարի լիազորությունները նրան իրավունք չեն ընձեռում միջամտել թուրքական կայսրության ներքին գործերին»⁵:

Էնվերի այդ նախազգուշացումն, իհարկե, իրավականորեն միանգամայն անհիմն էր, քանի որ, եթե նկատի առնենք, որ հայ ժողովրդի տեղահանման ծրագիրը երիտթուրքական կառավարողների կողմից պատճառաբանվում էր բացառապես ռազմաստրատեգիական պատրվակներով, ապա կասկած չի կարող հարուցել, որ Թուրքիայում գտնվող գերմանական բարձրաստիճան զինվորականությունը, նույնիսկ Թուրքիայի ներքին գործերին չմիջամտելու՝ գերմանական կառավարության որդեգրած միանշանակ դիրքորոշման դեպքում ռազմաստրատեգիական նկատառումներով ամենևին չարդարացվող այդ ծրագիրն արգելելու բոլոր հնարավորություններն ուներ, և պատահական չէ, որ ինչպես ֆոն դեր Գուլթը Մոսուլի, այնպես էլ Լիման ֆոն Սանդերսը Չնյուեմիայի հայերի աքտորման՝ վերոհիշյալ արգելքները հիմնավորում էին հենց ռազմաստրատեգիական նկատառումներով:

Եթե միայն այդ երկու բարձրաստիճան զինվորականներն առանց Բեռլինին հարցնելու, սեփական նախաձեռնությամբ կարողացան դա անել, ապա որքան մեծ գործ կարող էր կատարել գերմանական կառավարության ազդեցիկ ճնշումը:

Գաշինքի խզման հետ կապված պաշտոնական Գերմանիայի պատճառաբանությունների սնանկությունը փաստարկվել է նաև գերմանական բազմաթիվ հյուպատոսների և այլ դիվանագետների կողմից, որոնք, հանգամանալից ներկայացնելով եղերական իրադարձությունների բնույթը, ծրագրայնությունը, ըն-

թացքն ու հրեշավոր ենթատեքստը և հերքելով հայ ժողովրդի տեղահանման ստրատեգիական պատրվակները՝ հաճախ նաև իրենց անթաքույց անհամաձայնությունն էին արտահայտում ոճրագործությունների նկատմամբ Գերմանիայի ցուցաբերած անտարբերության և իրողությունները կոծկելու՝ գերմանական մամուլի որդեգրած քաղաքականության հանդեպ⁶: Բազմաթիվ օրինակներից ես այստեղ հղեմ միայն մեկը՝ կանցլերին ուղղված՝ Հալեայի հյուպատոս Ռոսլերի՝ 1915 թ. հուլիսի 27-ի տեղեկագիրը: «Խմ մինչայժմյան հեռագրային և գրավոր տեղեկատվությամբ, – գրում էր հյուպատոսը, – կարելի է փաստարկված համարել, որ թուրքական կառավարությունը գիտակցաբար նպատակադրվել է հայ ժողովրդի հնարավորին չափ մեծ զանգվածների այնպիսի միջոցներով բնաջնջելու, որոնք փոխ են առնված հնադարից, սակայն անպատվաբեր են մի կառավարության համար, որն ուզում է դաշնակցած լինել Գերմանիայի հետ: Կասկած լինել չի կարող, որ նա մտադրվել է քառյակի հետ պատերազմի մեջ գտնվելու առիթն օգտագործել՝ հնարավորին չափ քիչ փակ հայ համայնքներ թողնելու միջոցով ապագայում Հայկական հարցից ազատվելու համար: Նա փոքրաթիվ մեղավորների հետ զոհաբերել է անմեղների բազմությունները: ...Թուրքական կառավարությունն իր միանգամայն անմեղ հայ հպատակներին պատերազմի գոտուց հեռացնելու անհրաժեշտության պատրվակով հազարներով և տասնյակ հազարներով քշել է անապատ, բացառություն չանելով ոչ հիվանդների, ոչ հղիների և ոչ էլ զորակոչված զինվորների ընտանիքների համար... ոչինչ չի ձեռնարկել նրանց մեջ բռնկված համաճարակների դեմ, կանանց այնպիսի զրկանքների և հուսահատության մեջ է նետել, որ նրանք իրենց ծծկեր և նորածին երեխաներին նետել են ճանապարհի վրա, իրենց՝ հասունության մոտեցող աղջիկներին վաճառել են, իսկ շատերն էլ իրենց փոքրիկ երեխաների հետ նետվել գետը: Նա նրանց մատ-

⁶ Տե՛ս քեմալին առնչվող հյուպատոսական տեղեկագրերը Յոհ. Լեփսիուսի «Deutschland und Armenien...» և Վ. Միքայելյանի կողմից կազմված՝ «Die Armenische Frage und der Genozid an den Armeniern, zusammengestellt und eingeleitet von Pr. Dr. Wardges Mikaeljan, Jerewan 2004» ժողովածուներում:

⁵ Տե՛ս Lepsius J. Deutschland und Armenien..., թիվ 224 արձանագրությունը:

նել է ուղեկցող զորախմբի կամայականություններին և այդպիսով անարգանքների ու անպատվության, մի զորախմբի, որը տիրացել է աղջիկներին և վաճառել նրանց: Նա նրանց նետել է բեռվիմների ձեռքը, որոնք նրանց կողոպտել և առևանգել են: Նա տղամարդկանց մեկուսի վայրերում անօրինաբար ոչնչացրել է և իր գոհերի դիերը կեր դարձրել շներին ու գիշատիչ թռչուններին: Նա իբրև թե «աքսորավայր» ուղարկված պատգամավորներին սպանել է, բանտերից ազատել է կալանավորներին, հազարել նրանց զինվորի համազգեստ և ուղարկել այն վայրերը, որտեղով պետք է անցնեին արքայալները: Նա հավաքագրել է չեքքեզ կամավորների և նրանց ուղղել հայերի վրա...: Հնարավոր չէ՞ր գեթ այսօր կասեցնել հետագա սարսափները և գոնե փրկել Հալեպի վիլայեթի ծովափնյա տարածքների հայերին, որոնց արքայալները դեռ առջևում է: ...Միթե՞ Բեյլանը, Սուկյուկը, Քեսաբը և մյուս շրջանները պատերազմական գոտի են: Միթե՞ այնտեղ կանանց և երեխաների ներկայությունը վտանգավոր է, չէ՞ որ բոլոր տղամարդիկ զորակոչվել են...»⁷:

Այն, որ Գերմանիան կարող էր թուրքիայի վրա ճնշում գործադրելու միջոցով կանխել կամ արգելել հայերի բնաջնջումը, բազմաթիվ հյուպատոսների հետ մեկտեղ միանշանակորեն հաստատում էր նաև 1915 թ-ի նոյեմբերի 15-ից Վանգենհայմին հաջորդած նոր դեսպան Վոլֆ Մետենհիլը, որն, ի տարբերություն իր նախորդի, փորձեց իր բոլոր հնարավորությունները գործադրել դեռ կենդանի արքայալներին օգնելու և երիտթուրքերի հայասպանող քաղաքականությունը կասեցնելու համար, չնայած այն արդեն թևակոխել էր իր վերջին փուլը: «...Նաև մեր մամուլը պետք է զայրույթ արտահայտի հայերի հալածանքների հանդեպ և դադարի թուրքերին քծնել, – գրում էր նա 1915 թ-ի դեկտեմբերի 7-ին կանցլեր Բեթման Հոլվեգին: – Այն, ինչ նրանք պատերազմի դաշտում անում են, մեր գործն է, մեր սպաներն են,

մեր հրանոթները, մեր դրամը: Առանց մեր օգնության այդ փրված գործը կփռվի: Մենք ամենևին կարիք չունենք այդքան երկյուղած վերաբերվել թուրքերին: Նրանք հեշտությամբ չեն կարող անցնել մյուս կողմը և խաղաղություն կնքել: Անգլիական կառավարությունն այժմյան իշխանավորների հետ հեշտությամբ պայմանագիր չի կնքի: ...Նա տարիներ ի վեր փորձում է Էնվերին տապալել: Չափազանց անհավանական է, որ նա այժմյան իշխանավորների հետ սեպարատ հաշտության ձգտի: Առավել ևս անհավանական է, որ նա Էնվեր փաշային օգտագործի ընդհանուր խաղաղության հաստատման փորձերում: Դրա համար նա ունի հարյուրավոր այլ բաց ճանապարհներ: Հայկական հարցում հաջողություն ունենալու համար մենք պետք է թուրքական կառավարությանը վախ ներշնչենք հետևանքների հանդեպ: Եթե մենք, ռազմական նկատառումներից ելնելով, չհամարձակվենք ավելի վճռականորեն հանդես գալ, ապա մեզ այլ բան չի մնա, քան հետագա անպտուղ բողոքների հետ մեկտեղ, որոնք ավելի չարացնում են, քան օգուտ տալիս, դիտել, թե ինչպես է մեր դաշնակիցը շարունակում սպանողը»:

Մետենհիլի պաշտոնավարության ժամանակ, սակայն, հայ ժողովրդի տեղահանման և բնաջնջման գործընթացն արդեն հիմնականում ավարտվել էր, և նրա միջամտություններն, այլևս անկարող լինելով կասեցնել իրենց անպատժելիության համոզումը ստացած երիտթուրքերի քաղաքականությունը, նաև փոփոխել այդ քաղաքականության հանդեպ Գերմանիայի լույս դիրքորոշումը՝ պատճառ դարձան Բարձր Դռան հետ նրա փոխհարաբերությունների վատթարացման, որի հետևանքով, Էնվերի կողմից գերմանական կառավարությանն ուղղված բողոքների հիման վրա նա ետ կանչվեց:

Ներկայումս հրապարակում գտնվող սկզբնաղբյուրներն, այսպիսով, միանշանակորեն փաստում են, որ հայ ժողովրդի բնաջնջման՝ թուրքական քաղաքականության հանդեպ պաշտոնական Գերմանիայի ցուցաբերած հանդուրժողականությունը կատարելապես զուրկ էր այն հիմնավորումներից, որոնք վկայակոչվում էին գերմանական կառավարության կողմից: Չնայած

⁷ Տե՛ս *Lepsius J. Deutschland und Armenien...*, էջ 110–111: Հմնտ. թեմային առնչվող մյուս հյուպատոսական տեղեկագրերը *Յոհ. Լեփսիուսի* “Deutschland und Armenien...” և *Վ. Միքայելյանի* “Die Armenische Frage und der Genozid an den Armeniern...” ժողովածուներում:

մեղսակցության մեղադրանքներից խուսափելու նպատակով Գերմանիան ջանում էր իր զինվորականներին և դիվանագետներին զերծ պահել եղեռնագործություններից մասնակցելուց, այնուհանդերձ, հենց միայն ոչնչով չհիմնավորված այդ հանդուրժողականությունը նրան դարձնում է մեղսակից և համապատասխանատու: